

THE PROTO-CITIES OF TRIPOLSKAJA CULTURE.

The bringing into scientific circulation the results of the investigation of the large-scale Tripolian settlements is an important task. By example of these memorials we can observe the initial processes of urbanization — the transformation of the early-farmer's settlements into the settlements of the protocity type. At the territory occupied by Tripolian tribes these processes proceeded until the middle of the 4th millenium B. C. synchronously to the development of proto-city zivilisation at Ancient East. Thus South-East Europe could be included into the number of the regions where the ancient urban zivilisations of the Brazen Age were formed. The large-scale Tripolian settlements numbered up to 10–14 ths inhabitants were the integratetive economic, public, military and cult centers which formed the complex structures of Ancient-East «nomus»-type in order to control the surrounding territories. Here the monumental architecture — the fortifications and public buildings were developed and process of the origin of the writting systems was began. All this makes the subsequent study of the large-scale Tripolian settlements — proto-cities urgent.

ТРИПІЛЬСЬКЕ ДОМОБУДІВНИЦТВО

О. Г. Колесников

Стаття присвячена аналізу сучасного стану проблем трипільського домобудівництва. Розглядається логіка та відповідність реконструкцій археологічним фактам, конструктивні можливості трипільських будівель, їх основних елементів в межах різних концептуальних підходів.

Залишки трипільських будівель — «площадки» — один з основних об'єктів польових археологічних досліджень. Їх інтерпретація становить значний інтерес, особливо в контексті взаємовідповідності розвитку культури (в широкому розумінні) і технологічних досліджень в архітектурі. Саме тому вважаємо за необхідне проаналізувати різні точки зору з питань пояснення будівельних залишків трипільських споруд — логіку реконструкцій та їх відповідність фактам археологічної практики.

В наш час існують діаметрально протилежні концепції інтерпретації цих складних археологічних об'єктів, які, певною мірою, впливають ще з часу відкриття Трипільської культури, коли наочно виникла проблема пояснення як функціонального призначення «площадок», так і реконструкції їх первісного вигляду та технології будівництва. З самого початку погляди першодослідників щодо інтерпретації цих об'єктів поділилися: так В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн та інші вважали їх «будинками мертвих» у вигляді піднятих «платформ», «мастабів»¹, в той час як М. Ф. Біляшівський, В. А. Городцов, А. А. Спіцин — житловими будівлями². Проте названі точки зору не були достатньо обгрунтовані, а мали швидше вигляд гіпотетичних припущень, в першу чергу внаслідок недосконалої методики розкопок, коли вони велися на незначній площі, траншеями, що не дозволяло охопити об'єкт в цілому. У 20-30-ті роки нинішнього сторіччя, завдяки переходу до масштабних досліджень широкими площами вчені дійшли єдиного висновку — «площадки» є залишками будівель побутового та господарського призначення, з яких склалися поселення трипільців³. Саме в цей час була висунута перша обгрунтована на фактичному матеріалі концепція щодо домобудівних принципів

трипільців, яка зводилась до наступної реконструкції будівельних залишків: підлога будівлі становила собою шар глини з домішками полови, який був нанесений на попередньо підготовлений (штучний) настіл з плах, укладених на землю (причому плахи були розташовані поперек довгої осі житла), або покладений безпосередньо на землю, після чого підлога обпалювалась за допомогою вогнища. На підлозі розміщувалися внутрішні конструкції: печі, жертovníки, підвищення, лежанки та ін. Їх елементи або робились та обпалювались за межами житла, а потім вбудовувались на визначене місце, або будувались одночасно з підлогою. Після зведення підлоги з конструкціями та її обпалювання будувались стіни та простінки у вигляді тину, обмазаного з двох боків глиною. Дах був двосхилим і покривався соломою⁴ (рис. 1). У цій концепції слід відзначити два основних моменти:

— технологічне використання вогню у процесі побудови житла і одноповерховість будівель.

Ця концепція буда єдиною до середини 60-х років, коли В. І. Маркевичем⁵ було висловлено припущення про існування трипільських будівель з вертикальним розвитком⁶. Ця гіпотеза набула вигляду аргументованої концепції уже у 70—80-х роках⁶, причому навіть стверджувалось, що «будівлю з вертикальним розвитком можна вважати основним типом забудови на поселеннях трипільської культури»⁷. Суть цієї концепції полягає ось у чому:

1. Трипільські будівлі (як одно- так і багатопверхові) були глинобитними: у процесі їх зведення вогонь як технологічний фактор не використовувався, він був деструктивним елементом при руйнуванні жител.

2. Реконструкція жител представлена двома варіантами:

А. Підлога будівлі (її першого поверху) — тонкий шар глини з половиною (2—5 см), нанесений безпосередньо на ґрунт. На підлозі були розміщені печі, підвищення та ін., розташований інвентар. Зовнішні стіни будівлі або глинобитні (можливо сирцеві блоки) або, як і внутрішні перегородки — тини, обмазані з обох боків глиною. На рівні міжповерхового перекриття на стіни впоперек довгої осі житла вкладався дерев'яний настіл, який потім вкривався шаром глини з половиною (5—7 см), а зверху — шаром глини з домішками піску (4—5 см). У таких перекриттях зустрічаються лази, що ведуть з першого на другий поверх (Бринзени III, будівля №№24, 25)**. На перекриттях часто знаходиться по одному підвищенню (діаметром до 1 м, висота до 10 см), а також деяка кількість посуду. Дані про стіни другого поверху відсутні. Дах вважається двосхилим, критим соломою, можливо, зсередини обмазаним глиною (рис. 2). Такі реконструкції будівель запропоновані В. І. Маркевичем для поселення Варварівка VIII, XV, Бринзени III, Костешти IV та ін.⁹. Разом з тим слід відзначити, що сам автор називає другий поверх горищем¹⁰. Найімовірніше будівлі з подібною конструкцією слід вважати одноповерховим житлом з перекриттям, над яким знаходилось саме горище.

Б. Даний варіант конструкції жител пов'язаний з залишками тих трипільських будівель, основну частину яких складає так звана платформа. Підлога першого поверху визначається як землянка; з цим шаром пов'язують знахідки цілого і битого посуду, дуже рідко — невеличкі вимостки, ями. В цілому перший поверх визначається як господарський. Стіни реконструюються або як глинобитні, зведені за допомогою опалубки, або як складені з сирцевих блоків. Міжповерховим перекриттям служить «платформа» — тобто на стіни першого поверху як дерев'яний настіл вкладалися (впоперек довгої осі житла) цілі та колоті колоди, великі плахи, на які наносився товстий (до 20 см) шар глини з домішками полови. На підлозі другого поверху були розташовані печі, лежанки, жертovníки, підвищення, основний господарський та побутовий інвентар. Далі знову зводились стіни. Житловий об'єм дру-

* Термін «вертикальний розвиток» здається не дуже вдалим: слід вести мову про одно- або багатопверхові будівлі, в яких горище розглядається як елемент, властивий як першому, так і другому типу жител.

** Викликає сумнів функція «лазу» будівлі № 25, тому що підквадратний розрив у шарі перекриття знаходився безпосередньо над піччю першого поверху⁸.

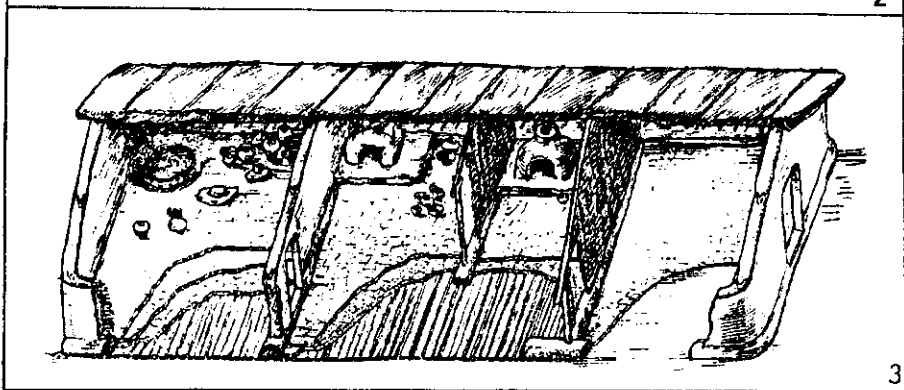
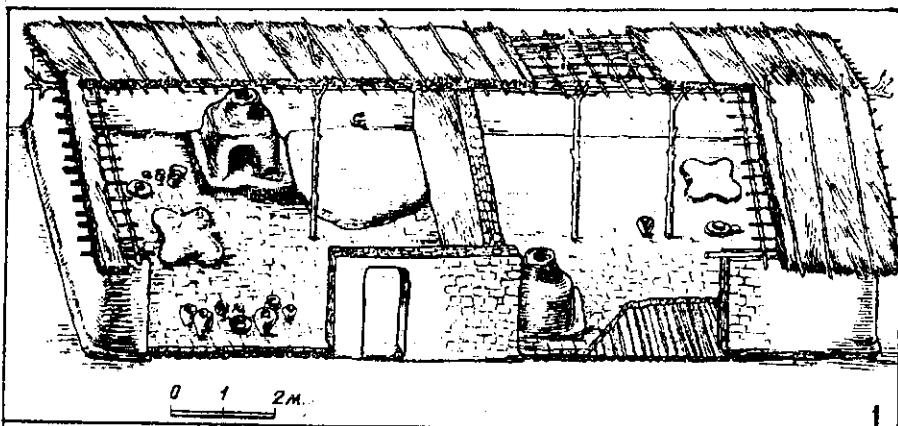

Рис. 1. Реконструкції одноповерхових будівель (за Т. С. Пассек)
 1. Володимирівка, житло №3 (реконструкція).
 2. Володимирівка, рештки житла №3.
 3. Коломійщина I, житло №11 (реконструкція)

гого поверху обмежувався перекриттям горища — глина з половиною.— але значно тоншим, ніж міжповерхове перекриття. Дах двосхилий, критий солом'ю або глиною з солом'ю. Такий тип будівель реконструюється для поселень Раковець, Майданецьке, Тальянки, Чичеркозівка, Доброводи та ін.¹¹ (рис. 3).

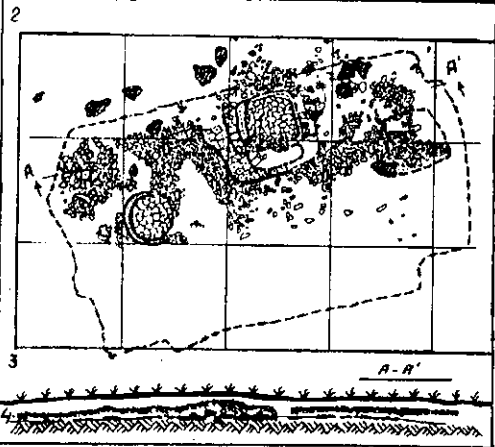
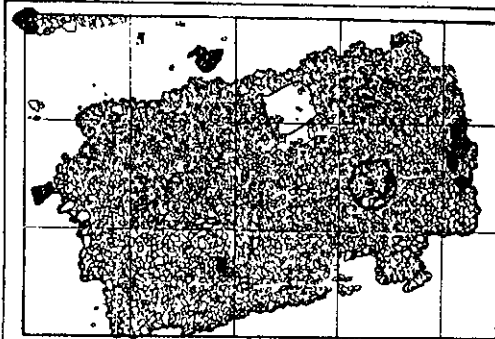
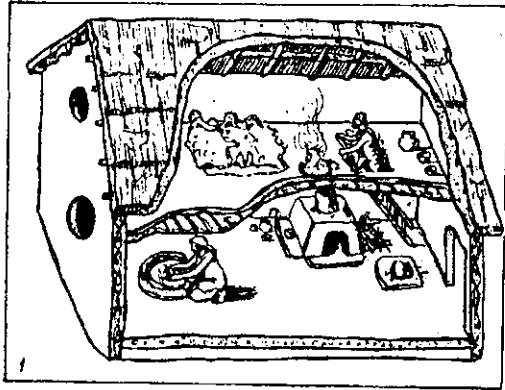

Рис. 2. Бринзени III, житло № 25 (за В. І. Маркевичем)

1. Реконструкція житла.
2. План верхнього горизонту (перекриття).
3. План нижнього горизонту (підлога).
4. Розріз решток будівлі.

Таким чином, між першою (висуною у 30-х роках) і другою (у 60—70-х роках) концепціями трипільського домобудівництва є цілий ряд суттєвих розбіжностей. Найважливішим з них є питання про функцію вогню (конструктивну за першою концепцією та деструктивну за другою), вирішення якого визначає розуміння технології трипільського домобудівництва. Зупинимося на цьому питанні.

Дослідниками, які дотримуються тієї точки зору, що глинобитні трипільські будівлі були навмисно спалені, висуваються два основних аргументи: наявність залишків вогню на знаряддях праці, кістках, кераміці¹², сильне обпалення дерев'яно-глиняного настилу, яке могло, на думку дослідників, здійснитися лише під час горіння знизу і зверху. Тут, однак, є деякі різночитання в розумінні технології здійснення пожежі: так, на думку К. В. Зінковського, для досягнення такого сильного обпалення глинобитних конструкцій потрібне було додаткове паливо, яким приміщення заповнювалось практично до стелі, що забезпечувало поступове осідання перекриття і збереження чотирикутної форми площадки¹³. На думку В. О. Круца, таке додаткове паливо не було потрібне, тому що середня глинобитна будівля вмщувала близько 25 м³ дерев'яних конструкцій¹⁴.

Повертаючись до першого з названих аргументів, слід відзначити, що дослідники не оперують статистичними викладками, а саме: процентним співвідношенням інвентаря зі слідами вогню чи вторинного обпалення

і без нього. За нашими спостереженнями обпалений інвентар складає невелику групу знахідок (до 15%), а у деяких випадках таких знахідок взагалі немає (наприклад, Косенівка, житло 3). Як же слід оцінювати той факт, що горщики і миски без вторинного обпалення, остеологічні матеріали, крем'яні і кам'яні знаряддя без слідів вогню, що безпосередньо, *in situ*, знаходяться у житлі, фіксують ретельно обпалену підлогу? А з такими фактами дослідники стикаються щорічно у процесі розкопок. Навряд чи можна вважати, що трипільці, перед тим як підпалити житло, виносили з нього практично весь побутовий інвентар, а після пожежі вичищали вугілля і розставляли інвентар по місцях. Природно припустити, що підлога житла обпалювалась перед тим,

як у нього потрапляв інвентар, тобто до початку функціонування будівлі як житлового об'єкту. До цього слід додати, що якби підлога будівлі функціонувала в сирому вигляді, вона б вимагала майже щорічного ремонту (як це робиться в сучасних сільських хатах) і після спалення мала б вигляд значної кількості прошарків глини. В той же час при обпаленні підлоги під час будівництва необхідність в її частих ремонтах відпадає. І ми бачимо дві-три підмазки за 50—75-річний період існування житла. Щодо незаперечної наявності інвентаря з слідами обпалення, мабуть, це може свідчити про звичайні пожежі, які при такому типі домобудування, відкритих вогнищах, дерев'яних конструкціях, використанні соломки, а також близькому один до одного розташуванні жител були, без сумніву, поширені.

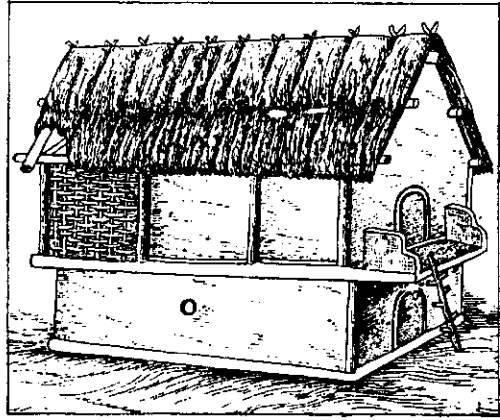

Рис. 3. Реконструкція двоповерхового житла з поселення Раковець (за К. К. Черниш).

Сказане відноситься як до жител, підлога яких була покладена безпосередньо на землю, так і до тих, де вона була на дерев'яному настилі.

Повертаючись до другого аргументу, слід відзначити, що питання про обпалення шару глини, нанесеного на дерев'яний настил, складніше. Дослідники не уявляють собі як без доступу знизу кисню шар обмазки міг рівномірно обпалюватися.

К. В. Зінковський, критикуючи початкову концепцію, висунув ряд послідовних тез: 1) дерев'яний настил обов'язково вигорав би при обпаленні; 2) в результаті вигорання дерев'яної основи глиняний шар підлоги обов'язково мав би розтріскатись, його поверхня була б нерівною; 3) нерівна потріскана підлога не могла б виконувати функцію по охороні житла від вологи¹⁵. Однак проведений К. В. Зінковським дослід моделювання обпалення дерев'яно-глиняного настилу спростував його ж аргументи: площина обпалена слабо, не розтріскалась; дерев'яний настил не вигорів — обвуглилися лише краї плах. Подальшим моделюванням в цьому напрямку дослідник займатися не став¹⁶. Нами був повторений цей експеримент, під час якого дерев'яний настил, покладений на землю, був перекритий глиною повністю, включаючи краї плах. Після обпалення з'ясувалося, що шар глини розжарився рівномірно як знизу, так і зверху. Дерев'яні плахи виступили тепловим екраном, який не дозволив теплу поринати в землю, відбивав його та забезпечував тим самим обпалення глиняного шару знизу.

Слід відзначити, що про використання трипільцями вогню як складової технологічного процесу свідчать численні знахідки (практично на всіх «площадках») плиток глини з великою домішкою піску, товщина яких сягає 10 см, рівномірно обпалених, із заглаженою верхньою і нижньою площинами. Такі плитки обпалювались за межами житла, що переконливо доводять О. А. Кульська та Н. Д. Дубицька¹⁷. Таким же чином, ймовірно, обпалювались окремо, а потім вбудовувались на необхідне місце жертovníки та інші деталі інтер'єру. Можливо, що в деяких випадках підлога у вигляді окремих блоків могла обпалюватись окремо, а потім монтуватись в будівлі. Так, на Бернашівському поселенні (етапу VII—γI) під час розбирання житла № 4 в середньому горизонті підлоги (перша перебудова) було виявлено кілька блоків, з яких вона складалася, шириною до 0,6 м, товщиною до 0,1 м з паралельно заглаженими краями і відбитками знизу не плах, а лише текстури дерева.

Таким чином, припущення щодо технологічного використання вогню у процесі побудови трипільського житла має серйозні підстави. Гіпотеза про навмисне спалення будівель виглядає не дуже переконливою, особливо при

відсутності вугілля, яке в такому випадку мало бути законсервоване перекриттям, що впало.

Ще однією значною розбіжністю між двома концепціями є проблема одної багатопверховості в трипільському домобудівництві. В цьому питанні виділяються два аспекти: по-перше, це інтерпретація знахідок, які начебто спростовують одноповерхові реконструкції; по-друге — це питання конструктивних можливостей трипільських будівель.

Незрозумілою для дослідників є наявність цілих посудин та їх фрагментів, окремих знарядь праці та, зрідка, ям під підлогами жител. Можна пояснити їх як залишки шару першого, господарського, поверху, але лише в тих випадках, коли вони перекриті «платформною» з відбитками плах знизу. Однак такі знахідки мають місце і під підлогою дійсно першого поверху, тобто глиняного шару, нанесеного безпосередньо на землю (наприклад, група посудин, знайдена під такою підлогою у житлі на поселенні Ломачинці, ур. Вишневе)*. Згадаємо житло 12 в Костештах IV, під підлогою якого знаходилась яма. На ній був покладений дерев'яний настил з шаром глини, решта підлоги (шар глини) був нанесений безпосередньо на землю¹⁸. Близькою за типом була конструкція будівлі №5 в Косенівці. Про те, що наявність «платформи» не може свідчити про її міжповерхове положення, говорять спостереження над житлом №3 в Доброводах. Підлога житла тут складалася з двох частин; більшої — у вигляді класичної «платформи» й меншої — добудованих до неї «сіней» у вигляді шару глини, нанесеного безпосередньо на землю, товщина якого складала 2—3 см. У проході з сіней (тут були розташовані лише посуд та зернотерки) до основної частини будівлі збереглися «гнізда» від двох стовпів. При такій конструкції підняти «платформу» на рівень другого поверху, не пошкодивши при цьому «сіней», неможливо. Крім того, під «платформною» цього житла було виявлено поховання черепа бика.

Таким чином, можна позначити кілька версій для пояснення знахідок та конструкцій під підлогами жител: 1) враховуючи мікрохронологію, слід відзначити, що житла будувались у місцях з насиченим культурним шаром; наявність ям, глиняних вимосток, фрагментів битого посуду не заважало процесу будівництва; 2) у зв'язку з будівництвом житла, ймовірно, мали місце всілякі культові церемонії, які могли включати: свято («тризна навпаки») безпосередньо на місці будівництва і культово-магічні обряди від ритуальних поховань (людей, тварин та їх частин) до підкладання під підлогу посудин, зернотерок та ін. (прикладів таких дій в етнографії багато).

Розглядаючи особливості трипільських будівель, слід зупинитись на таких основних елементах, як: міжповерхове перекриття (підлога), перекриття горища, стіни та фундамент з точки зору їх конструкції, матеріалу виготовлення, ваги та відповідності між собою, а також можливих варіантів руйнування цих конструкцій.

Міжповерхове перекриття (підлога). Така конструкція властива реконструкціям жител типу «Б» (див. вище; рис. 3). Вона складалася з шару необпаленої глини товщиною до 20 см. Підрачуємо його вагу на прикладі стандартної будівлі з Майданецького (або Ж-4, або 3—2), розміри якої становлять 14×5 м¹⁹. Питома вага глини родовищ України сягає 1,47—1,74 г/см³. Зважаючи на домішки половини, будемо рахувати 1,5 г/см³, тобто вага 1 м³ глиняного шару буде дорівнювати 1,5 т. Відповідно цьому еталону вага шару глини в 70 м² і товщиною 0,14 м буде складати 70×0,15×1,5 = 15,75 т, не враховуючи ваги печей, лав, жертвників та інших конструктивних деталей на ньому. Це перша складова. Друга — дерев'яний настил, на якому містився цей шар глини, — це дошки, горбилі, колоті колоди, товщина яких найчастіше сягає 2—6 см, а ширина — 10—15 см. Слід відзначити, що вони стікуються з шаром глини не ребрами, а площиною (рис. 4), в кілька разів зменшуючи тим самим свою несучу здатність. Крім того, при такому стані дощок посилюється ефект «луку» (рис. 5), коли напрямок сил тиску перекриття направлений на видавлення стін будівлі назовні. Також для цього типу рекон-

* Розкопки Т. Г. Мовши.

струкції жител характерна відсутність якихось значних перегородок на рівні першого поверху (які повинні були б розташовуватися в поздовжньому напрямку відповідно поперечному напрямку настилу) або частих, через 1—1,5 м, поздовжніх сволоків, які, враховуючи довжину жител (від 6 до 20 і більше метрів), теж повинні були б на щось спиратися для зменшення ефекту навантажень на дошки настилу. Ми не можемо погодитися з В. О. Круцом, що дерев'яна частина платформи складалася з цілих і колотих колод товщиною 0,25 м²⁰, чому немає підтверджень як по відбитках на шарі глини, так і в зв'язку з повною відсутністю вугілля від 17,5 м³ деревини настилу житла розміром 70 м². Крім того, нерациональним є покриття такого міцного дерев'яного настилу більш ніж п'ятнадцятьма тонами глини, коли можна вирівняти підлогу її тоненьким шаром.

Якщо зважати на реконструкції жител типу «Б», то постає питання руйнації міжповерхового перекриття, а саме: яким чином воно опускалося на землю з висоти, орієнтовно, двох метрів суцільним пластом (рис. 1, 2). Пояснення цього тим, що під час пожежі глина перекриття розширюється і тримає сама себе доти, поки його дерев'яна основа не вигорить повністю, і тільки під час остигання суцільним шаром одночасно завалюється на землю (Зіньковський К. В. та ін.), не має достатнього обґрунтування. Так, при спаленні житла найбільш висока температура вогнища буде зверху над його центром і тому ця частина дерев'яного настилу буде вигоряти швидше, ніж краї, вага глиняного шару з врахуванням сил навантаження повинна призводити до лійкоподібного випадання перекриття, а наявність на ньому дуже важких об'єктів (печі, жертovníки тощо) буде доповнювати цей процес лакунарним випаданням перекриття з конструкціями. Тут можна відзначити дослід К. В. Зіньковського по спалюванню двоповерхової моделі трипільського житла²¹, який, по суті, спростовує висунуту ним же концепцію і підтверджує запропонований нами варіант руйнування (рис. 6).

Таким чином, наведені нами моменти не дозволяють розглядати «платформу» як міжповерхове перекриття, а переконливо доводять її функцію як специфічно виконаної підлоги трипільської будівлі. Поширення цієї традиції не пов'язується з населенням всієї культури, а притаманне лише деяким етнічним групам.

Стіни та фундамент. Щодо фундаментів археологічна практика вивчення трипільських будівель показує, що їх наявність є не правилом, а швидше дуже великою рідкістю і винятком. Такими можна вважати контрфорси у житлах, розташованих на крутих схилах²²,

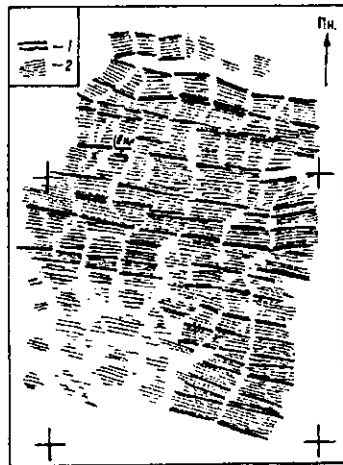

Рис. 4. Раковець, «площадка» № 3а. Відбитки дерева на нижньому пласті глини (за К. В. Зіньковським):

- 1 — рівний край відбитка дерева.
- 2 — текстура деревини.

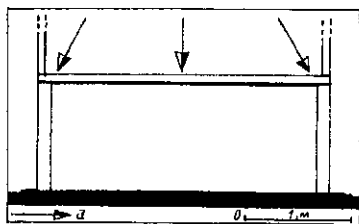

Рис. 5. Схема навантажень на настил перекриття:
а — напрямок сил тиску

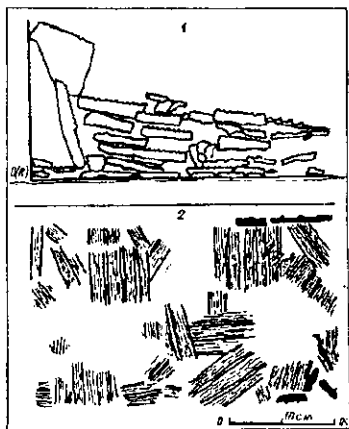

Рис. 6. Експеримент по спаленню двоповерхової моделі трипільського житла (за К. В. Зіньковським):

- 1 — розріз решток руйнування.
- 2 — план відбитків дерев'яних конструкцій перекриття після руйнування моделі.

кам'яні гнізда для стовпів у Жванці (розкопки Т. Г. Мовши); частково збережний фундамент (довжина 1,4 м, ширина 0,4 м) з двох рядів плескатого каміння, щільно укладеного в один шар (житло № 4 Бернашівського поселення, розкопки автора) та ще кілька випадків. Тому треба вважати, що побудова стін базувалася на безфундаментній основі і, з точки зору конструктивно-технологічної, свідчить, певною мірою, проти наявності багатоповерхового будівництва.

Існує кілька реконструкцій будівництва стін. Найбільш поширена стовпотинова основа, закидана з обох боків глиною з половиною, стовпи до 15 см в діаметрі, товщина стін в межах 30 см. Залишки, які дозволяють реконструювати саме такі стіни, знайдені на поселеннях всіх регіонів поширення культури (Раковець, Бринзени, Бернашівка, Ворошилівка, Косенівка, Тальянки). Побудова стін велася таким чином, що стовпи ставились безпосередньо на землю або на камінці (значна кількість камінців, старих зернотерок по периметру жител). В окремих випадках стовпи вкопувались²³. Другий варіант — це стіни, складені з валькових блоків або зведені за допомогою опалубки. Під час розкопок такі конструкції зустрічаються дуже рідко. Так, в Косенівці в житлі № 3 поперечна перегородка, простежена в довжину на 3,5 м, складалася із слабо випалених видовжених вальків із глини з домішками полови (розкопки автора); в житлах № 4 та 5 такі ж блоки фіксували нижні частини стін²⁴. Ширина блоків коливалась в межах 20—40 см. Всі вони були випаленими, можливо на стороні. Прикладом зведення стіни за допомогою опалубки, певною мірою, може слугувати житло № 9 на Ворошилівському поселенні, де значний фрагмент добре випаленої стіни, товщиною до 20 см із глини з рослинними домішками, лежав на підлозі і в процесі розкопок був відтворений у висоту майже на метр²⁵. Інших прикладів таких стін ми не маємо. Всі названі варіанти стін відносяться до першого поверху жител, які реконструюються в межах першої концепції, типу «А» другої концепції та до другого поверху жител типу «Б» другої концепції; щодо останньої вага стін без дерев'яних конструкцій сягатиме (14; 14,5; 3)×2 м×1,5 т = 22,8 т.

Відкритим залишається питання щодо конструкції стін першого поверху жител типу «Б» — ніяких наявних археологічних залишків від них немає. Тому К. В. Зінковським було висунуто припущення, що вони були глинобитними, невипаленими і після руйнації житла опливали, далі перетворюючись на чорнозем²⁶. Основним фактом, який начебто свідчить про це, є деяке освітлення ґрунту по краях та над самою «площадкою». На наш погляд, реальних підстав для реконструкції таких стін немає. Виходячи з логіки другої концепції реконструкції жител (вертикальне планування), можна припустити, що будинки функціонували як глинобитні, глиняні рештки яких обгоріли під час спровокованої пожежі при залишенні будівлі. Але, якщо обпалюються стіни другого поверху (залишки обпаленої глини з відбитками тину)²⁷, то немає сенсу вважати, що стіни першого поверху не зазнали дії вогню, тим більше, що в межах першого поверху концентрувався найзначніший обсяг деревини. Це по-перше. По-друге, уявлення про повну дифузію глини в чорнозем не коректне. Такий процес охоплює лише 5—6 см верхньої частини, що дернується, а обсяг глини для таких стін (для житла 14×5 м при товщині 0,5 м) складає близько 38 м³ і при їх (стін) наявності по периметру будівлі під час розкопок ми б завжди мали глиняний вал. Щодо освітлення ґрунту, то воно пояснюється, на нашу думку, наявністю як пороху необпаленої глини, так і дифузійними процесами між ґрунтом і всім шаром «площадки».

Перекриття горища. Питання реконструкції цього елемента в домобудівництві, на наш погляд, є дискусійним. Можна виділити значну кількість, якщо не більшість, розкопаних решток трипільських будівель, де дослідники відзначають наявність над шаром підлоги з конструкціями, шар складений з хаотично розташованих фрагментів досить аморфної, різного ступеня випалу, з відбитками невеличких плашок, прутиків, соломи, глиняної з рослинними домішками обмазки. Такий шар, як правило, інтерпретується як залишки від стін та перекриття горища. Такі залишки не дають змоги дати конструкцію

перекриття горища, вони можуть належати цілком до решток стін або і до перекриття горища, конструкція яких нам не відома.

Окремо виділяються реконструкції перекриття горища в межах другої концепції, тип «А», коли підлога першого поверху з конструкціями, інвентарем переkrita суцільним шаром обпаленої глини з відбитками дерев'яних плах (в поперечному напрямку) знизу та конструкціями типу підвищень на ньому²⁸. Звернемось до конкретного прикладу такої інтерпретації будівлі № 25 (розміром 8×4 м) на поселенні Бринзени III (рис. 2, 1—4)²⁹. Показані рештки дають можливість двох інтерпретацій. Перша, яку запропонував В. І. Маркевич, згідно якої на переkritті розташовувались лава для спання, підвищення для відкритого вогнища та лаз. При двометровій висоті даху на переkritті залишається смуга шириною трохи більше одного метра, де висота була б більше 1,5 м, при триметровій висоті даху така смуга в ширину буде трохи більше двох метрів; робити дах вище навряд чи мало сенс, враховуючи вітрове навантаження. Наявність відкритого вогнища викликає сумнів з точки зору пожежної безпеки навіть тоді, коли солома даху зсередини обмазувалась глиною. Підквадратний розрив в шарі безпосередньо над піччю першого поверху (рис. 2, 2, 3) навряд чи міг слугувати лазом — може це був прохід для диму. Вага переkritтя (без дерев'яної основи) складала 4,8 т при товщині біля 10 см (розрахунки за раніше визначеною схемою (8 м×4 м×0,1 м×1,5 т). Стіни, на яких трималось таке переkritтя, за спостереженнями В. І. Маркевича, були стовпо-тинні, закидані з обох боків глиною, товщиною до 30 см. З вищесказаного випливає, що це переkritтя горища не побутового, а господарського призначення, а ті підвищення, які були знайдені, також відносяться до господарських. Разом з тим можлива і інша інтерпретація: вказаний верхній шар є залишком перебудови підлоги житла. Під час ремонту робилась земляна підсипка, зверху клались дошки, обаполи і все це покривалось шаром глини і спалювалось. «Лаз» — спеціально зроблений розрив для використання непорушеної печі. Знахідки можуть пояснюватися культовими діями. Ми розуміємо, що така інтерпретація має свої вади. З цієї точки зору цікавим є приклад житла № 4 з Бернашівського поселення (розкопки автора), що відноситься до тієї ж групи і майже одного часу з Бринзенами III. В цьому житлі були три великих перебудови. Нижня підлога — шар глини, нанесений безпосередньо на землю. На ньому розташовувались піч і вимостка. Названий шар був переkritий наступним, товщиною до 10—12 см, який наносився блоками (про це див. вище), з ним пов'язане ще одне підвищення. Цей середній шар також був переkritий верхнім шаром глини, без відбитків дерева знизу (теж блочний), який зрівняв підвищення середнього шару. Але і середній і верхній шари обпаленої глини обходили піч і вимостку першої підлоги, що було оформлено бортиками. Щоправда, між шарами знахідок не було.

Остаточному вирішенню проблеми як з переkritтям горищ, так і з міжповерховим переkritтям зможуть надати допомогу математично-будівельні розрахунки як щодо несучих властивостей окремих конструктивних елементів, так і реконструкцій будівель в цілому, включаючи розрахунки на сейсмічність, вітрове навантаження тощо.

Наприкінці хочеться зупинитися на інтерпретації моделей трипільських жител.

Надзвичайно цікавою і єдиною моделлю з «вертикальним плануванням» є модель, знайдена на поселенні біля Розсохуватки (знахідка О. В. Цвек). Однак ми вважаємо, що вона не може трактуватися як відображення двоповерхового будинку (К. В. Зінковський та ін.), а є моделлю одноповерхового будинку з льохом. Така інтерпретація пояснюється тим, що всі відомі моделі відбивають реальну ситуацію щодо пропорції жител як в цілому, так і співвідношення їх окремих елементів. Ця модель навряд чи є винятком. Виходячи з низького рівня розвитку домобудівної техніки, важко уявити, що нижній, основний поверх міг бути пропорційно менший, ніж верхній. Функціональне призначення отвору «нижнього» поверху пояснюється, певно, характером ритуальних дій, пов'язаних з культом родючості, оскільки саме льох служить для зберігання припасів.

Окрім названої, велику увагу дослідників привертає двоповерхова модель «храму» з Нових Русешт³⁰, яка з точки зору пропорційності відповідає умовам «вертикального» домобудівництва. На превеликий жаль, ця модель майже цілком реконструйована — дійсні її фрагменти складають лише частину першого поверху, все інше — дороблено з гіпсу для експонування в музеї. Зроблена реконструкція, на наш погляд, не відповідає дійсності і не може враховуватись як науковий факт. Наші раніші посилання на цю модель треба вважати необережними.

Подані вище міркування є спробою розібратися у сучасному стані проблеми й дозволяють вважати, що початкова концепція — одноповерхове домобудівництво з використанням вогню як конструктивного елементу — не втратила актуальності і є найбільш логічним поясненням трипільських «площадок». Разом з тим, необхідно відзначити, що порівняно зі своїм первісним змістом, завдяки роботі згаданих нами та інших дослідників, ця концепція поповнилась новими варіантами інтерпретації, такими як: перекриття горища, підмазка глиною солом'яного даху, глинобитні стіни або стіни з сирцевих блоків та багатьма іншими спостереженнями, пов'язаними з загальною конструкцією будинків та інтер'єрів жител, не згаданих в цій праці. Відкритими залишаються питання, пов'язані з технологією обпалення, співвідношенням обпалених і необпалених частин жител, послідовністю обпалення та багатьма іншими. Подальші польові та цілеспрямовані дослідження трипільського домобудівництва дадуть нові матеріали для вивчення цієї важливої та складної проблеми.

Примітки

¹ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС в Киеве в 1899 г.— М., 1901.— Т. I.— С. 778—785; Хвойко В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // ЗРАО.— СПб., 1904.— Т. V.— С. 12—20; Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII АС в Екатеринославе в 1905 г.— М., 1906.— Т. I.— С. 9—95.

² Беляшевский Н. Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // АЛЮР.— К., 1900.— Т. II.— С. 148—155; Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // АИЗ.— М., 1900.— № 11—12.— С. 345—352; Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевской губернии // ИАК.— СПб., 1904.— Вып. XII.— С. 87—118.

³ Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломійщина // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. I.— С. 9—37; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА.— М.,—Л., 1949.— № 10.— С. 8—11.

⁴ Кричевський С. Ю. Розкопки на Коломійщині і проблеми трипільських площадок // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. I.— С. 479—589; Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури // Там же.— С. 325—334; Пассек Т. С., Кричевський Е. Ю. Трипольское поселение Коломийщина // КСИИМК.— М.—Л., 1946.— Вып. 12.— С. 14—22.

⁵ Маркевич В. И. Трипольское поселение Варваровка // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР и РНР.— Кишинев, 1964.— С. 15, 16.

⁶ Зиньковский К. В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія.— К., 1975.— Т. 15.— С. 13—21; Маркевич В. И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутени // РПГТКУ.— Тальянки, 1990.— С. 47—51.

⁷ Зиньковский К. В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // МАСП. 1976.— Вып. 8.— С. 36—49.

⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.— Кишинев, 1981.— С. 36, рис. 45.

⁹ Маркевич В. И. Там же.— С. 75—85.

¹⁰ Маркевич В. И. Там же.— С. 85.

¹¹ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // КСИА.— Вып. 134; Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР.— М., 1982.— С. 170; Зиньковский К. В. До проблеми... — С. 13—21; Зиньковский К. В. О методах изучения... — С. 47—51; Круц В. А. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 118—120; Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // РПГТКУ.— Тальянки, 1990.— С. 43—47; Бузьян Г. Н., Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Там же.— С. 58—63.

¹² Зиньковский К. В. До проблеми... — С. 17; Круц В. А. К истории населения... — С. 120.

- ¹³ Зінковський К. В. До проблеми... — С. 20.
- ¹⁴ Круц В. А. К истории населения... — С. 120.
- ¹⁵ Зінковський К. В. До проблеми... — С. 14.
- ¹⁶ Зінковський К. В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982.— С. 24.
- ¹⁷ Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Вказ. праця.— С. 325—334.
- ¹⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена... — С. 75.
- ¹⁹ Видейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // РПГТКУ.— Тальянки, 1990.— С. 119.
- ²⁰ Круц В. А. Планировка поселения... — С. 46.
- ²¹ Зінковський К. В. Значение моделирования... — С. 28.
- ²² Маркевич В. И. Домостроительство племен... — С. 47.
- ²³ Бузян Г. Н., Якубенко В. А. Вказ. праця.— С. 60.
- ²⁴ Там же.— С. 59—62.
- ²⁵ Гусев С. О. Трипольська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. // Автореф. дис.... канд. іст. наук.— К., 1993.— С. 7.
- ²⁶ Зінковський К. В. До проблеми... — С. 29.
- ²⁷ Круц В. А. Планировка поселения... — С. 45.
- ²⁸ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена... — С. 83—85.
- ²⁹ Маркевич В. И. Там же.— С. 36, 37.
- ³⁰ Маркевич В. И. Там же.— С. 37, рис. 46, 1.

А. Г. Колесников

ТРИПОЛЬСКОЕ ДОМОСТРОЕНИЕ

Трипольские «площадки», остатки бытовых и др. сооружений древнего энеолитического населения Украины вызывают непреходящий интерес на протяжении всей истории исследования культуры. К настоящему времени сложились два диаметрально противоположных подхода к интерпретации этих сложных объектов.

Первая концепция объясняет «площадки» как одноэтажные строения, в процессе возведения которых огонь использовался как технологический фактор строительства. Вторая — как одноэтажные с чердачным перекрытием или двухэтажные постройки глинобитного типа, где огонь выступал в качестве деструктивного элемента (ритуальное сожжение жилищ).

Анализ логики интерпретаций, соответствие их фактам археологической практики, характеристики реконструируемых элементов строений и их конструктивных возможностей позволяют считать первую объяснительную концепцию наиболее адекватно отражающей как процесс строительства, так и разрушения трипольских построек. Вторая концепция, по мнению автора, нуждается в дополнительной аргументации, чтобы сохранить свое право на существование.

А. G. Kolesnikov

THE TRIPOLIANS HOUSE-BUILDING.

The Tripolian «grounds» ("ploshchadki") — the remains of the domestic and other buildings of the Eneolithic people of Ukraine — arouses a great interest during the whole period of the Study of Tripolskaja culture. Up to now the two diametrical contrary approaches to the interpretation of these complex objects was formed.

The first conception interpretes the «grounds» as a one-storeyed buildings where the fire was used as a technological factor in the process of building. The second one — as a one-storeyed buildings with a garret or as a two-storeyed pise buildings where the fire was a destructive element (the ritual burning of the dwelling).

The analysis of the logic of the versions and their correspondence to the facts of the archaeological practice, the characteristics of the elements of the building under reconstruction and their constructive possibilities permit to consider the first explaining

version as the most reflected both the processes of building and destruction of the Tripolian buildings. As to author the second version needs the additional reasoning to survive.

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЛЯ

О. В. Цвек

У статті на основі аналізу нових матеріалів розглядається світогляд носіїв східнотрипільської культури, фіксуються особливості прояву релігійних уявлень в різних місцевостях її поширення.

Монолітна ранньотрипільська культура на пізній фазі розвитку тяжіє до диференціації. Локальні особливості, що проявилися у цей час, дозволили окреслити два регіони, кордон між якими проходив у Пруто-Дністровському межиріччі. Аналіз основних ознак, що характеризують західний і східний ареали, вказує на значну різницю за всіма показниками матеріальної та духовної культур. Протягом всього розвинутого Трипілья формувались своєрідні, самобутні риси східного ареалу. Цей процес включав розвиток ранньотрипільських традицій, а також запозичення окремих рис сусідніх, як родинно-близьких, так і іноетнічних масивів. В результаті місцеві племена створили лише їм притаманні прийоми домобудівництва, керамічний комплекс, своєрідні форми прояву ідеологічних уявлень.

Систематизація матеріалів розкопок поселень східного ареалу дає можливість розкрити деякі грані релігійних поглядів і специфіку культової обрядності населення регіону.

За матеріалами Трипільської культури досліджуваного району реконструюються два боки соціальної організації культу, які представлені домашніми ритуалами та ритуалами святилищ поселенських общин. Існування на трипільських пам'ятках вівтарів відзначає ряд дослідників¹. Вівтарі як організуючий елемент родинних святилищ, а також культові атрибути навколо них фіксуються на багатьох поселеннях (Шкарівка, Веселий Кут, Кліщів, Миропілля, Копіювата, Тростяничок). Різноманітні за формою (прямокутні, п'ятилисті, округлі, хрестоподібні) вони були центром будинку, де проходили обряди, необхідними атрибутами яких були ритуальні посудини, виявлені в районі цих підвишень. Вівтарі як правило розміщувались у центральному будинку житлово-господарського комплексу і доглядалися в сім'ї, про це свідчать постійні ремонти.

Свідчення общинного культу — святилища, виявлені в Сабатинівці II² і Шкарівці. Сабатинівське святилище і його інтерпретація дають підставу вважати, що воно пов'язане з культом родючості. Таке ж святилище виявлене і на Шкарівському поселенні. Споруда № 5 збереглась частково, її північна частина зруйнована при будівництві каналу. Віділіла частина (53 м² мала прямокутну форму (рис. 1). Вздовж західної стіни був розташований багаточаровий глинобитний подіум, який повільно знижувався до центру. Нижній ярус «плитчастого настилу» переходив у товстий настил з бурої обпаленої розсипчастої глини, завдяки якому західний бік площадки виявився трохи піднятим. На заповітрованій похилій площині глинобитного подіума знаходились два вівтарі, повернуті на схід (рис. 1). Один з них (малий), у формі прямокутника із заокругленими кутами, був двоступінчастий. Нижній його ярус мав площу 1,6 м², верхній — 0,56 м². У центрі верхнього яруса (висота — 8—10 см) чашеподібне заглиблення діаметром 0,09 м (рис. 1). Другий вівтар зберігся фрагментарно. Третій (великий) прямокутної форми із заок-